

پیشینه علوم اجتماعی در جهان اسلام

درس نهم

نقل شده است که روزی پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وارد مسجد مدینه شد و دید که دو حلقه در مسجد تشکیل شده است؛ در یکی از آنها افراد به ذکر و عبادت مشغول اند و در یکی دیگر به تعلیم و تعلّم. پس فرمود: «هر دو گروه کار نیک می‌کنند اما من برای تعلیم فرستاده شده‌ام». سپس در حلقه تعلیم و تعلم نشست.

(شهید ثانی، منیة المرید)

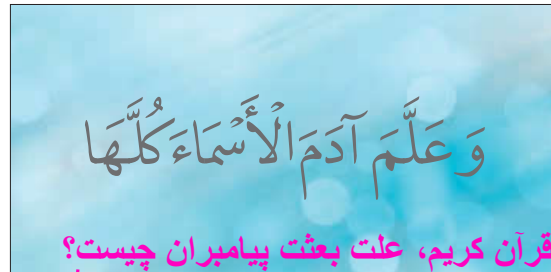
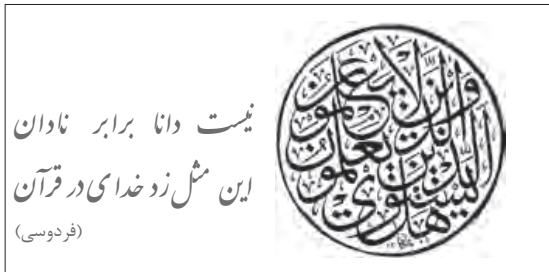
روزی رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به مسجد آمد. گروهی را دید که دور مردی جمع شده‌اند و او را علامه می‌خوانند. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پرسید: «در چه چیزی علامه است؟» گفتند: «او داناترین مردم به نسب‌های اعراب و به روزهای مهم جاهلیت آنان است». پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «این علمی است که اگر کسی آن را نداند، ضرر نمی‌کند و برای کسی که آن را می‌داند هم نافع نیست».

(امالی شیخ صدوق)

به نظر شما در جهان اسلام، علم چه جایگاهی دارد؟ علم نافع چه ویژگی‌هایی دارد؟ درباره پیشینه علوم اجتماعی در جهان اسلام چه می‌دانید؟

منزلت علم

در اسلام "علم" چه جایگاهی دارد؟ از نظر قرآن، هدف آفرینش چیست؟
در اسلام، علم از مهم‌ترین ارزش‌هاست. در قرآن کریم از علم به عنوان هدف آفرینش یاد شده است؛ علم، علت برتری انسان بر فرشتگان معرفی گردیده و انسان به سبب علم، خلیفه خداوند در زمین شده است. از نظر اسلام، علت برتری انسان بر فرشتگان چیست؟

آیا در اسلام، همه علوم از جایگاه و ارزش یکسانی برخوردارند؟
قرآن کریم کتاب علم است. پیامبران نیز برای تعلیم و تربیت آدمیان مبعوث شده‌اند. علم مراتب و انواعی دارد و یادگیری همه علوم، ارزش یکسانی ندارد. **آموختن برخی علوم مانند سحر، در اسلام منع شده و در مقابل، یادگیری برخی علوم، لازم و ضروری دانسته شده است. قرآن کریم مسلمانان را به آموختن کدام علم تشویق و از یادگیری چه نوع علمی منع کرده است؟ دی ۹۹** در واقع، مسلمانان به آموختن علم نافع تشویق شده‌اند و از یادگیری علمی که فایده‌ای نداشته باشد، منع گردیده‌اند. آیا می‌دانید علم نافع چه نوع علمی است؟

در بیانیه گام دوم انقلاب، جایگاه علم در غرب چگونه توصیف شده است؟

دانش آشکارترین وسیله عزت و قدرت یک کشور است. روی دیگر دانایی، توانایی است. **دنیای غرب به برکت دانش خود بود که توانست برای خود ثروت و نفوذ و قدرت دوپست ساله فراهم کند و با وجود تهیدستی در بنیان‌های اخلاقی و اعتقادی، با تحمیل سبک زندگی غربی به جوامع عقب مانده از کاروان علم، اختیار سیاست و اقتصاد آنها را به دست گیرد. ما به سوءاستفاده از دانش مانند آنچه غرب کرد، توصیه نمی‌کنیم. اما**

بیانیه گام دوم انقلاب

از سوی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر انقلاب اسلامی
به مناسبت چهل‌مین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی

مؤکداً به نیاز کشور به جوشاندن چشمه دانش در میان خود اصرار می‌ورزیم. اکنون نزدیک به دو دهه است که رستاخیز علمی در کشور آغاز شده است. دستاوردهای دانش و فناوری ما در این مدت ما را به رتبه شانزدهم در میان بیش از دوپست کشور جهان رسانید و مایه شگفتی ناظران جهانی شد. اما آنچه می‌خواهم بگویم این است که این راه طی شده، با همه اهمیتش فقط یک آغاز بوده است و نه بیشتر. ما هنوز از قله‌های دانش جهان بسیار عقبیم؛ باید به قله‌ها دست یابیم. باید از مرزهای کنونی دانش در مهم‌ترین رشته‌ها عبور کنیم. اینجانب همواره به دانشگاه‌ها و دانشگاهیان و مراکز پژوهشی و پژوهندگان، گرم و قاطع و جدی در این باره تذکر و هشدار و فراخوان داده‌ام، ولی اینک مطالبه عمومی من از شما جوانان آن است که این راه را با احساس مسئولیت بیشتر و همچون یک جهاد در پیش گیرید.

قرآن کریم مسلمانان را به آموختن آن تشویق کرد؟ دی ۹۸ علم نافع علمی که به کار کشور بیاید و برای حل مشکلات کشور مفید باشد. خرداد ۹۸ علم نافع علمی که ما را شکوفا کند و ظرفیت‌های ما را به فعلیت برساند. دی ۹۷ علم نافع

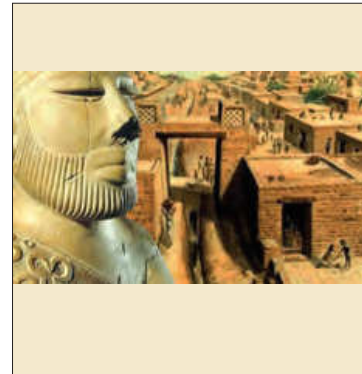
انواع علوم نافع را توضیح دهید

* علوم ابزاری که نیازهای روزمره جامعه اسلامی را برطرف می کنند، مانند علم پزشکی، علوم فنی و مهندسی و علوم پایه که به نوعی مادر این علوم به شمار می آیند، از جمله علوم نافع اند.
* اما علوم نافع در جهان اسلام به این علوم محدود نمی شود. علمی که درباره چگونگی استفاده از علوم ابزاری و اهداف، ارزش ها و آرمان های انسان صحبت می کنند نیز علم نافع هستند.
* علاوه بر این، علمی که درباره حقیقت انسان و آغاز و انجام او سخن می گویند نیز علم نافع محسوب می شوند. این دسته از علوم یعنی علم به نفس، علم توحید و علم به مبدأ و معاد، از نافع ترین علوم شمرده شده اند.

شهریور ۹۸

شهریور ۹۸ * علم به جامعه و تاریخ (علوم اجتماعی) نیز از دیگر علمی هستند که اگر به قصد درس آموختن از رفتار گذشتگان و شناخت قوانین اجتماعی برای استفاده از آن قوانین در حال و آینده آموخته شوند، علم نافع هستند.

چگونه علم به جامعه و تاریخ (علوم اجتماعی) می توانند در گروه علوم نافع باشند؟ شهریور ۹۹

- تاریخ معلم انسان هاست. (امام خمینی قزوینی)
- با تفکر جزئی نگر نمی توان درباره جهان، انسان و معناداری جهان اندیشید. فلسفه تلاشی است برای بسط دیدگاهی جامع نسبت به این مسائل.
- معرفه الله سبحانه اعلى المعارف: شناخت خداوند، عالی ترین شناخت هاست.
- معرفه النفس ارفع المعارف: خویشتن شناسی، مفیدترین دانش هاست. (حضرت علی علیه السلام)

بخوانیم و بدانیم

علوم ابزاری از روش حسی و تجربی استفاده می کنند اما علمی که درباره آغاز و انجام زندگی انسان یا ارزش ها و آرمان های او مانند عدالت، مسئولیت و آزادگی سخن می گویند، از روش های عقلانی و وحیانی بهره می برند.

در جهان اسلام، به سبب اینکه روش علمی به روش حسی و تجربی محدود نمی گردد و عقل و وحی نیز به عنوان دو ابزار شناخت علمی به رسمیت شناخته می شوند، علوم نافع به علوم ابزاری محدود نمی گردند و علوم دیگر را نیز دربر می گیرند.

موضوع (علم به نفس - علم توحید - علم به مبدأ و معاد) چیست؟ در باره حقیقت انسان و آغاز و انجام او سخن می گوید ۹۵

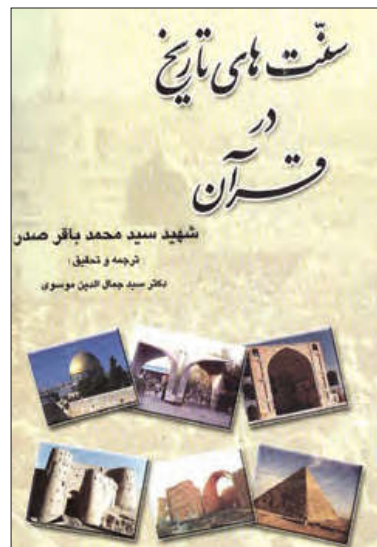
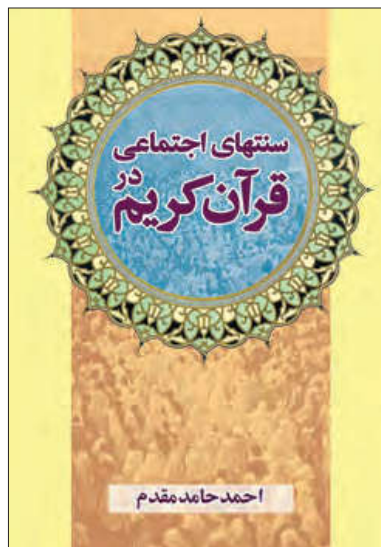
به یکی از دو روش زیر با سهم دانشمندان مسلمان در پایه‌گذاری علوم طبیعی جدید آشنا شوید؛
 - دعوت از یک کارشناس تاریخ علم به کلاس
 - مراجعه به یکی از کتابخانه‌های معتبر با نظارت و هدایت دبیر کلاس برای انجام یک تحقیق کتابخانه‌ای

علوم اجتماعی در قرآن آیا قرآن کریم به زندگی اجتماعی انسان نیز توجه کرده است؟

قرآن کریم کتاب هدایت بشری است و در مسیر هدایت، به زندگی اجتماعی انسان توجه ویژه‌ای دارد.¹ قرآن در موارد متعددی هم به توصیف و تبیین زندگی اجتماعی انسان‌ها می‌پردازد؛ یعنی به این اشاره می‌کند که در جوامع چه می‌گذرد و چرا؟² هم به نقد و ارزیابی جوامع و فرهنگ‌های بشری می‌پردازد و هم جامعه آرمانی مورد نظر خود را ترسیم می‌کند.³

قرآن کریم، قوانین حاکم بر تداوم و تغییر جوامع و امت‌های مختلف را «سنت‌های الهی» می‌نامد و آدمیان را برای شناخت این سنت‌ها تشویق می‌کند.

دی ۹۷
 خرداد ۱۴۰۰

■ برخی از متفکران مسلمان درباره سنت‌های اجتماعی در قرآن کتاب‌هایی نوشته‌اند. کتاب‌های «سنت‌های تاریخی قرآن» اثر محمد باقر صدر و «سنت‌های اجتماعی در قرآن کریم» از احمد حامد مقدم برای مطالعه در دسترس‌اند.

آیا قرآن کریم به فرهنگ‌های مختلف و امت‌های گذشته نیز اشاره می‌کند؟
 (علاوه بر این، به فرهنگ‌های مختلف و امت‌های گذشته نیز اشاره می‌کند و رفتار و فرهنگ گذشتگان را مورد ارزیابی انتقادی قرار می‌دهد؛ رفتار عاقلانه آنها را تأیید می‌کند و از رفتار جاهلانه و سفیهانه آنها انتقاد می‌کند.)

دو مورد از ویژگی های جامعه آرمانی از دیدگاه قرآن کریم را بنویسید. شهریور 98 شهریور 1400

- 1 در آن به عدالت و قسط رفتار می شود. 2 جامعه آرمانی قرآن 3 فرهنگ حق دارد و در آن به کسی ظلم نمی شود و در برابر ظلم دیگران مقاومت می شود. 5 این جامعه، قصد ظلم به دیگر جوامع را ندارد. 6 اما ظلم دیگران را هم نمی پذیرد، 7 به علاوه، تا آنجا که بتواند به ستم دیدگان و مستضعفان جهان یاری می دهد. [بر اساس قرآن کریم، علت بعثت پیامبران چیست؟] قرآن کریم یادآوری می کند که پیامبران خدا برای تعلیم این گونه معارف و ساختن جامعه و فرهنگ، بر اساس عدالت و قسط مبعوث شده اند.]

بخوانیم و بدانیم

قرآن کریم انسان ها را به مشاهده آثار و رفتار جوامع مختلف و تعقل درباره آنها تشویق کرده است. بنابراین، قرآن هم حس و تجربه را از ابزارهای علم اجتماعی می داند و هم از عقل و وحی به عنوان دو ابزار علمی دیگر یاد می کند و از همگان می خواهد که از این ابزارها برای علم آموزی و شناخت حقایق و وقایع اجتماعی و تاریخی استفاده کنند. در عین حال، کسانی را که شناخت علمی را به شناخت حسی و تجربی محدود می کنند، مورد نکوهش قرار می دهد.

دلیل بیاورید

قرآن کریم سنت های اجتماعی متعددی را به ما معرفی می کند و آنها را سنت های الهی می نامد. همچنین، ما را به شناخت سایر سنت های الهی که در قرآن معرفی نشده اند دعوت می کند. آیا آن دسته از سنت های اجتماعی که ما آنها را از طریق تجربه و عقل می شناسیم نیز سنت های الهی اند؟

علم مدنی و علم عمران

متفکران مسلمان در جهان اسلام با توجه به آموزه های قرآنی، چه نوع علمی را پدید آوردند؟ و چگونه پدید آوردند؟ (متفکران مسلمان در جهان اسلام با توجه به آموزه های قرآنی، علم اجتماعی نافع و متناسب با جهان اجتماعی خود را پدید آورده اند. آنها جوامع مختلف را مطالعه کرده و آثار و کتاب های فراوانی نوشته اند.) فارابی، ابوریحان بیرونی و ابن خلدون از جمله اندیشمندان هستند که در حوزه علوم اجتماعی، آثار مهمی از خود به جا گذاشته اند.

فارابی علم اجتماعی را زیرمجموعه علوم انسانی می دانسته و آن را «علم مدنی» نامیده است. (او با توجه به جوامع زمان خود و جوامع گذشته و همچنین با استدلال عقلی، جوامع مختلف

دی ۹۷
دی ۹۸
دی ۹۹
خرداد ۹۸

۹۷ فارابی با توجه به چه جوامعی، با چه نوع شناختی و بر چه اساسی، جوامع مختلف را تقسیم بندی کرد؟

را بر اساس نوع علم، اندیشه، فرهنگ و رفتاری که دارند، به انواعی تقسیم کرده است. **فارابی جوامعی را که از علوم عقلی بی بهره‌اند، «مدینه جاهله» نامیده است.** در **جوامع جاهله** خرداد ۱۴۰۰ علم ابزاری می‌تواند وجود داشته باشد اما علمی که از ارزش‌ها، آرمان‌ها و حقیقت زندگی سخن بگوید، وجود ندارد. **از نظر فارابی، مدینه جاهله چه ویژگی‌هایی دارد؟**

■ اهرام جیزه نقطه اوجی در تکامل شیوه معماری مقابر مصر در دوره پادشاهی کهن است. ■ تابوت‌های رنگارنگ مومیایی تمدن مصر

از نظر فارابی، مدینه فاضله چه ویژگی‌هایی دارد؟ **فارابی جامعه‌ای را که بر محور علم سازمان یافته باشد، مدینه فاضله می‌نامد.** مدینه فاضله، جامعه آرمانی مورد نظر اوست. **در مدینه فاضله کدام علم‌ها وجود دارد؟** **عقلی و وحیانی را نیز در برمی‌گیرد.** **در نظریه فارابی، کدام جوامع در نتیجه انحراف از مدینه فاضله، شکل گرفته‌اند؟** «مدینه فاسقه» و «مدینه ضاله» در نظریه فارابی، جوامعی هستند که در نتیجه انحراف از مدینه فاضله، شکل گرفته‌اند. **از نظر فارابی، مدینه فاسقه چه ویژگی‌هایی دارد؟** **مدینه فاسقه جامعه‌ای است که در اثر انحراف عملی از مدینه فاضله به وجود می‌آید.** در **مدینه فاسقه**، با آنکه مردم علوم و حیانی و عقلانی را می‌شناسند، اما از آنها بهره نمی‌گیرند، یعنی با آنکه مردم حقیقت و عدالت را می‌شناسند یا امکان شناخت آن را دارند، بر اساس آن عمل نمی‌کنند. **ویژگی‌های مدینه ضاله در دیدگاه فارابی را بنویسید.** **مدینه ضاله جامعه‌ای است که در اثر انحراف نظری از مدینه فاضله شکل می‌گیرد.** در **مدینه ضاله**، نظرات علمی پذیرفته شده در مدینه فاضله هم تحریف می‌گردند و آرمان‌ها، ارزش‌ها و امور غیرعقلانی، آرمان‌ها و ارزش‌های عقلانی معرفی می‌شوند. **فارابی، جوامع زمان خود را کدام نوع مدینه می‌داند؟** **پس از ارائه این تقسیم‌بندی، فارابی با نگاه انتقادی به جوامع زمان خود می‌نگرد و آن جوامع را مدینه‌های فاسقه یا ضاله می‌داند.** بنابراین علم مدنی فارابی از همه ظرفیت‌های علوم اجتماعی برخوردار است: **دو مورد از ویژگی‌های علم مدنی فارابی را بنویسید.** **خرداد ۹۹ شهریور ۹۹** به توصیف و فهم‌کنش‌ها و ساختارهای جوامع مختلف می‌پردازد. **به تبیین یعنی علت‌یابی واقعیت‌های اجتماعی و بررسی تغییرات و تحولات آنها می‌پردازد.** **دربارهٔ هنجارها، ارزش‌ها و آرمان‌های جوامع مختلف، داوری علمی می‌کند و رویکرد انتقادی به جامعه خود و دیگر جوامع دارد.** **دربارهٔ هنجارها، نحوه رفتار و سبک زندگی کنشگران سخن می‌گوید و بایدها و نبایدهایی برای زندگی اجتماعی تجویز می‌کند.** **علم مدنی فارابی از همه ظرفیت‌های علوم اجتماعی برخوردار است، دو مورد از آنها را بنویسید.** **خرداد ۱۴۰۰**

ابوعلی مسکویه، با چه نگاهی، کدام کتاب را تالیف کرد؟

ابوعلی مسکویه و ابوریحان بیرونی از دیگر متفکران اجتماعی هستند که آثار ارزشمندی پدید آورده‌اند. [ابوعلی مسکویه با نگاهی تبیینی کتاب «تَجَارِبُ الْأُمَمِ» را در هشت جلد تالیف کرد] و ابوریحان بیرونی در کتاب «تحقیق مَالِیْهِند» با روش تجربی و تفهیمی، فرهنگ جامعه هند را توصیف کرد و با استفاده از روش عقلی، به ارزیابی انتقادی این فرهنگ نیز پرداخت.

ابوریحان بیرونی با کدام روش، فرهنگ جامعه ی هند را توصیف کرد؟ دی ۹۸ با روش تجربی و تفهیمی

دی ۹۷
خرداد ۹۸

ابوریحان علت وجود کاست ها در جامعه هند را چه می داند؟
نویسنده «تحقیق مَالِیْهِند»، علت وجود کاست‌ها در جامعه هند را باورهای دینی هندوها می‌داند که معتقدند خداوند جهان را این‌گونه طبقه‌بندی شده آفریده است.

ابوریحان، پیچیدگی زبان و خط هندی و به‌نظم درآوردن متون علمی به قصد مصون ماندن از تحریف را عامل دشواری فهم معارف هندیان دانسته است.

بخوانیم و بدانیم

ابوعلی مسکویه رازی در مقدمه کتاب تجارب الامم چنین می‌نویسد: «من چون سرگذشت مردمان و کارنامه شاهان را ورق زدم و سرگذشت کشورها و نامه‌های تاریخ را خواندم در آن چیزها یافتم که می‌توان از آنها پند گرفت. حوادثی مانند گزارش آغاز دولت‌ها و پیدایش پادشاهی‌ها،... تلاش در آباد کردن کشور و یک سخن کردن مردم و...»

نیز دیدم اگر از این‌گونه رویدادها در گذشته نمونه‌ای بیابم که گذشتگان آن را آزموده باشند و آزمونشان راهنمای آیندگان شده باشد، از آنچه مایه گرفتاری کسانی می‌بود دوری جسته، بدان چه مایه نیکبختی کسانی دیگر، چنگ زده‌اند، چون کارهای جهان همانند و در خور یکدیگرند. رویدادهایی از این دست که آدمی به یاد می‌سپرد گویی همگی آزموده خود اوست، خود بدان‌ها دچار آمده و در برخورد با آنها فرزانه و استوار شده است. لیک این‌گونه گزارش‌ها را آمیخته با گزارش‌هایی دیدم افسانه مانند یا چون متل‌ها که در آنها سودی جز خواب آوردن یا سرگرم شدن به تازگی پاره‌ای از آنها نباشد؛ آمیخته بدان‌سان که گزارش‌های درست در میان افسانه‌ها تباها شدند یا پراکنده گشتند به طوری که دیگر سودی نبخشند و شنونده یا خواننده، پیوندی در میانشان نبیند یا ذهن تنها به شیوه گزارش آنها سرگرم بی‌آنکه از آنها سودی برد. از این روی، این کتاب را گرد آورده‌ام و آن را تَجَارِبُ الْأُمَمِ (آزمون‌های مردمان) نامیده‌ام که همه را به فراخور، سود خواهد بخشید.»

چرا ابن خلدون از جامعه آرمانی سخن نگفت؟ خرداد ۹۹ دی ۹۹

روش مطالعه پدیده های اجتماعی از دیدگاه ابن خلدون چگونه بود؟ شهریور ۱۴۰۰

ابن خلدون یکی دیگر از اندیشمندان مسلمان است که با تأثیرپذیری از قرآن، به دنبال شناخت سنت های الهی در جامعه بود [او در مطالعات خود به روش عقلی توجه چندانی نداشت و بیشتر خرداد ۹۸

از روش حسی و تجربی استفاده می کرد و بنابراین از جامعه آرمانی سخنی نگفت.

۹۷ دی خرداد ۹۸ دی ۹۹ دی
ابن خلدون با استفاده از تجربه تاریخی جوامع پیرامون خود از «عصبیت» به عنوان عامل شکل گیری جوامع یاد می کند و این دریافت خود را به همه جوامع تعمیم می دهد.

۹۸ دی شهریور ۹۸
رویکرد ابن خلدون، انتقادی نیست و جامعه شناسی او در مقایسه با جامعه شناسی فارابی محافظه کارانه است. ابن خلدون علم اجتماعی خود را علم عمران می نامد. ابن خلدون، علم اجتماعی خود را چه می نامد؟

■ مجسمه ابن خلدون در تونس. روش ابن خلدون در علوم اجتماعی مشابه روشی است که چهارصد سال بعد، کنت در جامعه شناسی تبیینی به کار گرفت. شاید به همین دلیل غربیان وی را بیش از سایر متفکران اجتماعی مسلمان می شناسند.

بخوانیم و بدانیم

● همه فضای قرن سوم هجری که قرن ترجمه نامیده شده و قرن چهارم که قرن تحقیق خوانده شده طرفداران دانش یونانی بودند. ابوریحان بیرونی نیز در آغاز جوانی به تحصیل دانش یونانی پرداخت ولی دانش یونانی که دیگران را سیراب می کرد تشنگی او را فرو نماند و در جست و جوی سرچشمه دیگری گام نهاد. تمامی بزرگی بیرونی و امتیاز جاویدان او از هم عصرانش در این است که توانست تصور کند جز یونانیان ملتی دیگر هم در جهان وجود داشته که دارای فرهنگ اصیل باشد و آن کشور هندوستان است و پس از فارغ التحصیلی در دانش یونانی از نو با کبرسن مانند طفلی نوآموز به دبستان هند پا گذاشت؛ و به یاد گرفتن زبان علمی هند پرداخت و در این راستا زحمات و مشقاتی بسیار متحمل شد. بیرونی در شناسایی هند بی نظیر بود. تلاش های بیرونی در نشر فرهنگ هند، نزد هندیان مورد تقدیر قرار گرفت و ملت قدرشناس هندوستان پس از آنکه بیرونی به ایران آمد او را فراموش نکردند و با او مکاتباتی داشتند. ملتی که در زندگی او را فراموش نکرد؛ پس از مرگ هم او را فراموش نکرده؛ و با گذشت هزار سال که نسل هایی از بشر آمدند و رفتند، جشن هزاره او را برپا ساختند.

● بیرونی در مقدمه کتاب مأللهند سبب اینکه عقاید و آرای هندیان بر ما تاریک ماند و ما با هندیان رابطه نداشته و به کلی از آنان دور مانده‌ایم عوامل متعددی از جمله زبان، دین و... می‌داند و در ادامه می‌نویسد: «سبب دیگر این است که رسوم و عادات آنان با ما اختلاف دارد. حتی اینکه کودکان خویش را از ما می‌ترسانند و ما (ایرانیان) را شیطان معرفی می‌کنند. هرچند ما و آنان و دیگران در شیطنت با هم شریکیم. یاد دارم یکی از هندیان که قصد انتقام گرفتن از ما داشت به من گفت: یکی از پادشاهان آنان به دست دشمنی که از سرزمین ما بود کشته شد و آن پادشاه، طفلی داشت که در آن حال جنین بود. پس از مدتی که آن طفل از مادر زاده، بزرگ شد و به تخت پادشاهی نشست از مادرش پرسید پدرم که بوده؟ مادرش تاریخ پدر را بازگفت. این پادشاه به انتقام خون پدر از هند بیرون شد و کشور ما را مورد تاخت و تاز قرار داد، مردم را از دم شمشیر گذرانیده و بازماندگان را برای زبون کردن، امر کرد این لباس را که ما فعلاً می‌پوشیم آنان بپوشند. من وقتی این حکایت را شنیدم از آن پادشاه سپاسگزار شدم که لطفی فرموده و ما را این لباس پوشانیده نه آنکه ما را به دین خود دعوت کرده باشد.»

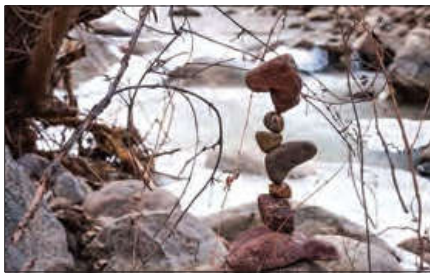
● اهمیت امروزی ابوریحان در به‌کارگیری روش انتقادی در کنار روش تجربی، در بررسی‌های مذهبی، تاریخی و جغرافیایی است. روشی که او هزار سال پیش در بررسی‌های علمی خود در پیش گرفته بود، امروزه در تحقیقات مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی متداول شده است. وی هنگامی که مذاهب هند را تشریح می‌کند، از موضع یک راوی منتقد سخن می‌گوید و تلاش می‌کند علت عقیده مردم به یک باور، رسم، سنت و... را تبیین کند. ابوریحان بیرونی در نقل روایات، محتاط بود و هر قولی را قبول و نقل نمی‌کرد. گاهی در یک موضوع تاریخی اقوال مختلفی را نقل می‌کرد و در نهایت با بیان دلیل، معتبرترین قول را برمی‌گزید؛ یعنی در پژوهش علمی، به اعتبار منابع اهمیت می‌داد. پژوهش او درباره مردم هند جز با هم‌نشینی و مشاهده همدلانه اعمال و رفتار هندی‌ها، ممکن نمی‌شد.

مقایسه کنید

فارابی و ابن خلدون دو اندیشمند اجتماعی جهان اسلام‌اند. با مقایسه اندیشه اجتماعی آنها، دو شباهت و دو تفاوت مهم اندیشه آنها را بیان کنید و درباره دوری و نزدیکی اندیشه اجتماعی آنها با یکدیگر گفت‌وگو کنید.

ببینیم و بدانیم

مستند «سرزمین ستاره‌ها» به معرفی اندیشمندان برجسته جهان اسلام اختصاص دارد. با تماشای قسمت‌هایی از این مجموعه که درباره ابوریحان بیرونی، ابن خلدون و فارابی است با زندگی و آرای این متفکران بیشتر آشنا می‌شوید.

■ برخی از معانی عقل

نمونه بیاورید

در درس‌های گذشته با انواع علوم اجتماعی تبیینی، تفسیری و انتقادی (تجویزی) آشنا شدید. برای کسب هر کدام از این علوم، نوع متفاوتی از عقل و عقلانیت به کار گرفته می‌شود. عقل معانی مختلف و کاربردهای متفاوتی دارد و برای هر کدام از این معانی و کاربردها، اصطلاحات ویژه‌ای وجود دارد. گاهی عقل را در یک معنای عام به کار می‌برند که هر گونه تلاش ذهنی و فکری را شامل می‌شود که هم عالمان در دانش علمی از آن استفاده می‌کنند و هم عموم مردم در دانش عمومی از آن بهره می‌برند. در این معنا می‌توان از انواع عقل سخن گفت از جمله موارد زیر:

عقل ابزاری (تجربی): دانشمندان برای کسب دانش درباره پدیده‌های طبیعی و مادی (محسوس) از این عقل استفاده می‌کنند و همواره به آزمون‌های حسی و روش‌های تجربی پایبندند. اصل انقباض و انبساط فلزات در علوم طبیعی و عوامل مهاجرت در جمعیت‌شناسی و... به کمک این عقل درک می‌شوند.* جامعه‌شناسی تبیینی از عقل ابزاری برای پیش‌بینی و کنترل پدیده‌های اجتماعی استفاده می‌کند.

هر یک از مثال‌های زیر، استفاده از کدامیک از انواع عقل در معنای عام را نشان می‌دهد؟ خرداد ۹۸

الف- درک عوامل مهاجرت: **عقل ابزاری**

ب- ارزیابی وضعیت عدالت در روابط انسانی: **عقل انتقادی**

هر یک از مثال های زیر، اشاره به کدام عقل در معنای عام دارد؟ دی ۹۷

الف- اصل انبساط و انقباض: **عقل ابزاری**
 ب- برخاستن یک فرد در جمع: **عقل تفهیمی**

- **عقل تفسیری**: برای فهم و تفسیر پدیده های معنادار مانند کنش انسان ها، گفتار و متن به کار می رود. برای مثال معنای برخاستن یک فرد در جمع با کمک این عقل فهمیده می شود. **خرداد ۱۴۰۰**
 * جامعه شناسی تفسیری برای فهم دیگران و ارتباط با آنان یا معنابخشی و انسجام بخشی به زندگی اجتماعی از این عقل مدد می گیرد.

- **عقل انتقادی**: عقلی است که برای ارزیابی و داوری درباره مناسبات و ارتباطات انسانی به کار می رود؛ مثلاً وضعیت ارزش های عدالت و آزادی را در روابط انسانی ارزیابی می کند. **جامعه شناسی تفسیری و جامعه شناسی انتقادی، در استفاده از انواع عقل چه تفاوتی با هم دارند؟**
 جامعه شناسی تفسیری به توصیف ارزش ها و هنجارهای اجتماعی بسنده می کند ولی جامعه شناسی انتقادی از عقل ابزاری و عقل تفسیری عبور می کند و به دنبال عقلانیت دیگری می گردد که ظرفیت و توان داوری ارزشی و انتقادی داشته باشد و این ظرفیت و توان را در عقل انتقادی جست و جو می کند. تلاش کنید برای استفاده از عقل ابزاری، عقل تفسیری و عقل انتقادی نمونه های دیگری ذکر کنید.

چگونه می توان موضوع "سخن گفتن با دیگری" را با سه عقل ابزاری، تفسیری و انتقادی مورد بررسی قرار داد؟

عقل ابزاری	عقل تفسیری	عقل انتقادی
در سخن گفتن با دیگری، از زبان خود برای ترغیب او به انجام کاری که مامی پسندیم استفاده می کنیم.	در سخن گفتن با دیگری، از زبان خود برای شناخت یکدیگر، تفاهم و تعامل استفاده می کنیم.	در سخن گفتن با دیگری، از زبان خود برای اصلاح یک رابطه ظالمانه استفاده می کنیم.
تبیین پدیده های طبیعی مانند: سیل و بیماری	درک و فهم پدیده های اجتماعی مانند: عید نوروز - ایام عاشورا	ارزیابی انتقادی حقوق کودکان نقد فاصله طبقاتی در یک جامعه انتقاد از تبعیض اقتصادی و سیاسی
تبیین پدیده های اجتماعی مانند: بیکاری - طلاق - فقر		

مثال: اصل انقباض و انبساط عوامل مهاجرت

عقل ابزاری (تجربی)

مثال: معنای برخاستن از صندلی یک فرد در جمع

عقل در معنای عام ← عقل تفسیری

مثال: وضعیت ارزش عدالت و آزادی در روابط انسانی

عقل انتقادی

معانی مختلف عقل

علمی مانند: فلسفه - ریاضیات - طبیعیات
 مثال: قانون علیت در فلسفه
 قانون جاذبه در فیزیک

عقل نظری: (شناخت هستی ها)

عقل در معنای خاص

در درس ۱۰ توضیح داده شده است

ارزش ها و آرمان ها را شناسایی می کند
 مثال: خوبی عدالت و بدی ظلم

عقل عملی: (بایدها و نبایدها)